

Д. В. Сачко

Творча та громадська діяльність Є. К. Гуменної за нацистського режиму у Києві (1941–1943 рр.)

Стаття присвячена діяльності української письменниці Докії Гуменної в умовах окупаційного режиму в Києві (1941–1943 рр.). Основну увагу приділено її роботі у відділі інформації Київської міської управи та Музеї-Архіві Переходової доби, співпраці з Організацією українських націоналістів. Розглянуто погляди письменниці на діяльність Спілки українських письменників. Розкрито особливості її творчої роботи протягом 1941–1943 рр.
Ключові слова: Докія Гуменна, Друга світова війна, окупація, Спілка українських письменників, Музей-Архів Переходової доби.

Статья посвящена деятельности украинской писательницы Докии Гуменной в условиях оккупационного режима в Киеве (1941–1943 гг.). Основное внимание уделено ее работе в отделе информации Киевского городского управления и Музее-Архиве Переходного периода, сотрудничеству с Организацией украинских националистов. Рассмотрены взгляды писательницы на работу Союза украинских писателей. Изложены особенности ее творческой работы на протяжении 1941–1943 гг.
Ключевые слова: Докия Гуменна, Вторая мировая война, оккупация, Союз украинских писателей, Музей-Архив Переходного периода.

The article is devoted to the activities of the Ukrainian writer Dokia Humena in the conditions of the occupation regime in Kiev (1941–1943). The author analyzes the work of Humena in the information department of the Kyiv City Council and the Museum-Archive of transitional days, cooperation with the Organization of Ukrainian Nationalists. It is emphasized on the writer's view on the work of the Ukrainian Writers' Guild and the peculiarities of her creative work are considered.
Key words: Dokia Humenna, Second World War, occupation, Union of Ukrainian Writers, Museum-Archive of transitional days.

Друга світова війна (1939–1945 рр.) – одна з найтрагічніших подій в історії людства. Вона призвела до падіння багатьох економік та урядів, змінила міжнародну систему, а головне – забрала життя мільйонів людей і "корегувала" біографії тих, хто вижив.

Докія Гуменна – українська письменниця ХХ століття – мала можливість бути свідком військових дій та нацистського

окупаційного режиму в Україні, про що залишила докладний опис у мемуарах та романі-хроніці "Хрещатий Яр" (1956 р.). На жаль, цей доленосний етап її життя не став об'єктом вивчення українських дослідників, але роман "Хрещатий Яр", що мав на меті відтворення реалій окупаційного режиму у Києві, викликав зацікавлення українських філологів.

Свій аналіз роману-хроніці дали українські дослідники Г. Костюк [7], А. Погрібний [9], О. Коломієць [6], Т. Лопушан [8], Н. Іщук-Пузаняк [5], Н. Довганич [4], Т. Шептицька [10], О. Шостак [11] та інші. Практично всі вони відзначають реалізм та документальність твору, внутрішні переживання головної героїні, прототипом якої була сама письменниця, її роздуми про становище України у роки війни та майбутнє Української держави.

Метою даної статті є реконструкція життя, творчої та громадської діяльності Докії Гуменної у Києві в умовах нацистського окупаційного режиму (1941–1943 рр.).

На момент початку Другої світової війни та окупації Києва німецькими військами Докія Гуменна була виключена з літературного життя в УРСР через славу "куркульської агентки в літературі", "наклепниці на радянську дійсність", "куркульської провокаторки". Робота стенографістки засідань наукових установ була періодичною та не покладала на неї значних зобов'язань. Таке становище письменниці давало їй можливість вибору: евакуюватись на схід СРСР чи залишитись у Києві.

Д. Гуменна мала можливість виїхати до Уфи разом із іншими письменниками УРСР на самому початку бомбардування Києва німецькими військами. Вона розуміла: якщо на початку війни не поїде на Схід, то у подальшому єдиним шляхом стане дорога на Захід. Вона покинула місто та доїхала до Дніпропетровська, де усвідомила бажання "... бути в самому центрі подій у Києві, хоч би навіть і смерть там" [1, арк. 16]. Для жінки стало важливим бути присутньою при тривожних, але "надзвичайно цікавих" історичних змінах [1, арк. 28]. Її заворожувало навіть бомбардування барж і пароплавів, якими евакуювалось київське населення: "Скінчилось все – стало тихо і наче жаль, що все так скоро минуло, навіть не роздивились ми на виставу в небі" [1, арк. 13].

Письменниця, повернувшись у Київ, одразу зіткнулась із надзвичайно великою кількістю чуток, анекдотів та шпигунською міфологією, пов'язаних із приходом агресора. Але найбільше її вразив процес евакуації партійної верхівки та радянських "патріотів", які вивозили меблі, одяг, посуд і навіть кімнатні квіти.

Тих, хто лишився в окупованому місті, вона поділяла на кілька категорій: ті, що сподівались на відродження України (демократичної європейської держави, або націоналістичної, або комуністичної, або бажали зміни одного "гіршого" окупанта "кращим"); ті, що залишались прихильниками неподільного СРСР; ті, кому однаково, хто визначатиме долю держави, лише б мати матеріальне благополуччя [3, с. 126].

Більшість представників інтелектуального кола спілкування Д. Гуменної – письменники, критики, літератори, редактори, академіки, вчені-історики та інші – покинули місто. Протягом 1941–1943 рр. у Києві письменниця підтримувала тісні зв'язки лише зі співробітниками Інституту археології АН УРСР, які, збираючи та оберігаючи археологічні матеріали, не встигли евакуюватись: В. Козловською, яка не вірила у слов'янську слабкість, М. Макаревичем, який зберігав лояльність до радянського режиму, П. Курінним і Є. Дзбановським – бажали уникнути зустрічі з націоналістами, лише В. Горобець, мріючи про власне ательє, із нетерпінням чекав приходу німців. Але найприємнішою співрозмовницею залишалась Н. Кордиш, яка зберігала позитивний настрій та ясність думок. Інститут продовжував функціонувати, виконуючи німецьке замовлення ідеологічного характеру – науково довести перебування готів у IV столітті на території України, а отже, і право німців на її окупацію.

Літературне коло обмежувалось тими, хто залишився в Україні або переїхав до Києва – Григорієм Костюком, Іваном Багряним, Аркадієм Любченком, Павлом Нечаєм та Юрієм Лавріненком. Але всі вони намагались вижити в умовах окупації, займаючи адміністративні посади, тому об'єднатись в літературну організаційну структуру не могли.

Протягом жовтня 1941 – лютого 1942 рр. Докія Гуменна працювала референтом у відділі пропаганди в Софіївській міській управі, який скоро перейменували у відділ інформації. Оскільки було відсутнє положення про діяльність відділу, співробітники не мали чітко визначених посадових обов'язків. Ані найменшого уявлення не мала й Д. Гуменна про призначення такого відділу, про те, кого треба інформувати, про що. Основним обов'язком письменниці на цій посаді було вислуховування скарг переважно старих людей на відсутність пенсії, холод і голод. Єдиним позитивом цієї роботи стало знайомство з пенсіонеркою Г. Берло, яка була приятелькою М. Грушевського та Г. Кониського, з організатором громадського життя та Головою Секретаріату Української Далекосхідної

Республіки (Республіка Зелений Клин) Ю. Глушко-Мовою, сестрами Лесі Українки. У цілому ж вона згадує цю роботу, як надзвичайно нудну: "Я мучилась на такій роботі. Нічого не робила, нічого ніхто й не вимагав..." [1, арк. 101]. Результатом роботи ставав звіт ("інформація"-звіт) про потреби населення окупованого, але така інформація Київській міській управі була малоцікавою і навіть підлягала знищенню.

Докія Гуменна, працюючи у Софіївській міській управі, намагалась підтримувала творчі зв'язки зі Спілкою українських письменників. Остання була утворена активістами похідних груп Організації українських націоналістів ("мельниківців") у жовтні 1941 р.

Письменниця хоч досить скептично ставилась до діяльності націоналістів, деколи згадувала про них із сарказмом, називала "обмеженими мрійниками", але підтримувала їх ідею відновлення Української держави.

Причинами втрати Україною державності Д. Гуменна вважала домінування індивідуалізму в національному характері українців та їх легковірність, розбіжність у світосприйнятті українців Заходу і Сходу, як "продуктів різних окупацій" [2, с. 384], тривале панування іноземців-загарбників над нашим народом. На її думку, Другу світову війну треба розглядати як можливість оновлення України та перспективу вибороти незалежність. А отже, незважаючи на "бутафорність самостійної України" на момент окупації [1, арк. 77], письменниця вважала за потрібне підтримувати українські вияви і потуги націоналістів.

Однак Докія Гуменна, співпрацюючи зі Спілкою українських письменників, відзначала кілька недоліків у переконаннях її членів.

Перше, що вразило письменницю, – відсутність єдності в націоналістичних колах: поділ на мельниківців та бандерівців ("як сектантів і засліплених змовників-убивць" [1, арк. 78]). Вона навіть провела паралель із меншовиками та більшовиками, поміркованими і терористами. Вважала, що їх діяльність буде безрезультатною через відсутність єдності та ворожість одних до інших.

Наступне – критика та повчання представниками ОУН "збольшевичених" українців ("чіпляння ярликів"), відсутність співпраці між ними, недовіра до радянського населення. Докія Гуменна звертала увагу на те, що "підсоветська людина 23 роки мокла в кориті агітпропу й не могла за одну ніч пересякнути гаслами націоналістичного корита. Звідки ж могли взятися організатори й герої, коли залишилися ущемлені, незадоволені, репресовані, відсунуті" [1, арк. 95]. Вона наголошувала на необхідності

формування в українського населення націоналістичної свідомості, спираючись на "свідоміші одиниці, що самі приходять, виявляють прихильні інтенції" [1, арк. 95]. Наприклад, на Докію Гуменну, Олега Самійленка, Павла Нечая, а не на Ганну Рогальську, яка при кожній владі могла вижити, або Андрія Жука – автора "Оди Гітлеру".

До того ж письменниця переконана, що повернулись націоналісти до Києва невідготтовленими, не вивчили мислення радянської людини, адже "знатніє інострани... прорвались крізь німецькі заборони і брели, аби бути першими і обсадити посади" [1, арк. 95]. Д. Гуменна наголошувала, що той, хто протягом 23 років прожив чи виживав в умовах СРСР, не міг змінити своє світобачення за одну ніч. Вона про себе згадувала: "Я не маю антибільшовицьких думок, бо я ж – продукт радянської системи!.. Не маю зненависті до інших націй" [1, арк. 74]. А швидко націоналізуватися зміг лише той, хто не був щирим у Радянському Союзі, наприклад Ганна Рогальська.

Докія Гуменна була переконана: якщо від громадян СРСР відразу зажадати, щоб вони раптом стали думати так, як представники націоналістичного руху, станеться знов велика помилка [1, арк. 75]. Тому вважала за потрібне проводити ґрунтовну просвітницьку роботу з радянським населенням, яке через недовіря до новоприбульців відкидало нову ідеологію. Крім того, їх гасла та прокламації були малозрозумілими для людей, які залишились у Києві, а використання понять "Брюховеччина", "сервілізм", "провидіння" називала елементами "маячного стилю" [3, с. 167].

Викликала спантелечення у письменниці ідея О. Теліги заборонити вивчення у шкільних та університетських курсах російську літературу. Вона була переконана, що це не логічно, бо російська література є невід'ємною частиною світового культурного надбання і заборона вивчення О. Пушкіна рівноцінна забороні вивчення Шекспіра, Гете, Байрона. Освічена людина має бути знайома з їх творчістю. Така позиція Д. Гуменної відштовхнула від неї голову Спілки українських письменників та привела до звинувачень радянської письменниці у "збільшовиченні" та "несвідомості" (більшовики звинувачували у буржуазному націоналізмі). Такий підхід новоприбулих реформаторів викликав у Д. Гуменної асоціацію з більшовиками, які не терпіли інакодумства.

Неприємним для Докії Гуменної був факт самопроголошення Оленою Телігою себе головою Спілки українських письменників та одноосібним визначенням нею на установчих зборах правління спілки. Письменниця гостро реагувала на бюрократизм організації – введення перепусток для входу до Спілки українських письменників

та до її керівництва. Своє розчарування новою літературною організацією вона прокоментувала у мемуарах: "... вже з'явилися нові сановники, нові корнійчуки. Тай до тих не треба було перепусток. Ще не вместилися як слід, а вже вельможаться. Що ж буде коли вони справді стануть при владі" [1, арк. 86]. Однак найбільше її обурення викликав фаворитизм та визначення соціального статусу і рівня таланту відповідно до партійної належності. Фаворитами Олени Теліги були Юрій Музиченко і Галина Рогальська; а Дмитро Фальківський для поетеси виявився найяскравішою постаттю УРСР, бо нібито він був членом Організації українських націоналістів, а, наприклад, Григорій Косинка – ні.

Спостерігаючи за швидкою втечею з міста одних, ідейною переорієнтацією інших, догматичною затятістю новоприбулих, Докія Гуменна важко переживала відсутність сильних особистостей, здатних не лише мріяти, а й працювати, покладаючись тільки на свої сили, відмовившись від вузькопартійних чи групових інтересів. Письменниця не підтримувала жодної пануючої доктрини, вважала їх такими, що не відповідають українським потребам. Основну їх місію вбачала у потребі виявити волю до свого щастя – незалежної України.

У лютому 1942 р. відбулись арешти представників міських та районних управ, активних діячів ОУН. Серед них і члени Спілки письменників – Олена і Михайло Теліги, Іван Ірлявський та інші. Досить цинічно коментувала з часом ці події Докія Гуменна. На її думку, О. Теліга, переживши арешт у Рівному, через свою самовпевненість погубила себе і чоловіка, адже нібито була попереджена про заплановані заходи проти українських націоналістів, але відмовилась виїжджати. Д. Гуменна трактувала таку поведінку як несприйняття серйозності настроїв німців або як "екзальтоване бажання згоріти в боротьбі" [1, арк. 104]. У результаті цих подій Спілка українських письменників припинила своє існування.

У лютому 1942 р. було ліквідовано відділ інформації Софіївської міської управи, і Докія Гуменна залишилась без засобів до існування. В неї навіть з'явилося бажання добровільно поїхати працювати до Німеччини, але її відмовила сестра Олена.

За порадою Неоніли Кордиш Докія Гуменна звернулась у пошуках роботи до дирекції Музею-Архіву Переходової доби. 3 квітня 1942 р. вона обіймала посаду молодшого наукового співробітника.

Цей структурний підрозділ Київської міської управи було засновано 26 березня 1942 р. Директором призначено О. Оглоблина. Його письменниця знала ще зі студентських років, коли він викладав у Київському інституті народної освіти. Він та О. Грушевський привернули увагу ще молодій студентки до історії України. Особливо О. Оглоблин, бо читав лекції жажливим писклявим голосом, але українською мовою, що завжди було важливим для неї.

Основними завданнями діяльності музею-архіву були збір та опрацювання матеріалів, що демонструють перехід від радянського режиму до німецької окупації, ведення антирадянської пропаганди, поширення думки про визвольний характер дій Німеччини в Україні.

Професійним обов'язком письменниці було відвідування різноманітних міських установ та збирання інформації, що свідчила про більшовицькі злочини, вивезені документи та інше, а також проти-лежні дані про німецьку окупаційну владу – участь німців у відновленні культурного та господарського життя в Україні [1, арк. 121].

На думку Д. Гуменної, "... цей музей – підлабузництво до німців" [1, арк. 122], він не мав жодного сенсу. Радянські наукові та адміністративно-політичні установи припиняли свою діяльність, а на їх місці з'являлись німецькі, які не надавали співробітникам музею жодної інформації про свою діяльність. У жовтні 1942 р. Музей-Архів Переходової доби було ліквідовано відповідно до рішення німецької влади, а штат співробітників був розпущений.

Після розгрому Спілки письменників взимку 1942 р. Докія Гуменна, Юрій Будяк та Павло Нечай мали бажання організувати літературне життя у Києві, навіть висловили своє бажання керівнику відділу інформації Київської міської управи відкрити букіністичну крамницю. Але отримали відмову, до того ж окупаційна влада не давала дозволів на відкриття будь-яких українських організацій.

Протягом усього періоду окупації Києва Докія Гуменна не припиняла літературної діяльності.

У 1941 р. у журналі "Літаври" було опубліковано її оповідання "Пахощі польових квітів", присвячене її пішим подорожам із Києва до Жашкова у роки навчання у Київському інституті народної освіти. Пізніше, у 1946 р., воно було перевидане в окремій збірці письменниці.

У 1942 р. за сприяння Аркадія Любченка Докія Гуменна надрукувала в журналі "Український Засів" оповідання "Зустріч у лісі". Лише після Другої світової війни вона дізнається, що

редакторами журналу були Віктор Петров та Юрій Шевельов [1, арк. 109].

Протягом 1941–1943 рр. письменниця занотувувала всі події, які бачила та про які чула в Києві, маючи бажання написати оповідання про окуповане німцями місто під назвою "Вкраїно, Мати!", але знищила недописану роботу ще під час війни. Дещо із занотованого і збереженого у подальшому стало основою до роману-хроніки "Хрещатий Яр" (1956 р.).

У липні 1942 р. від саркоми померла мати Докії Гуменної. Ця подія її дуже вразила. Крім того, вона відчувала провину за неуважність до найріднішої людини в останні її дні, бо вимушена була ходити на роботу, а головне, нічим не могла допомогти страждаючій від болю матері. До того ж не було грошей на пам'ятник, тому вона вирішила написати повість "Безсмертя" про життя матері [1, арк. 128], яка мала продовжити її у вічність. В основу роботи письменниця поклала мамині розповіді про своє минуле – дитинство, молодість та подружнє життя.

У результаті написання повість розрослась у роман "Діти Чумацького шляху" (1948–1956 рр.). Він став найвагомішою чотиритомною роботою Докії Гуменної. Перші три томи, які вийшли друком у Німеччині в 1948 р., були написані в окупованому Києві, а четвертий (1956 р.) – після виїду з міста.

На одних зі зборів письменників, організованих німецькою владою, Д. Гуменна читала оповідання "Барбос П'ятий". Воно викликало безліч критичних зауважень слухачів. І, як виявилось через десятки років, робота є політичною і протинімецькою. Слідчі Гестапо мали намір заарештувати письменницю, але за неї заступився Юрій Кандіїв.

Восени 1943 р. німецькі війська та адміністрація відступали з території України. Дехто, у тому числі й Докія Гуменна, вирішили виїжджати з Києва, а пізніше – і з країни. Адже була висока імовірність бути звинуваченим у співпраці з фашистами для тих, хто лишився на окупованій території. Виїжджаючи, письменниця взяла найцінніше – щоденники, рукописи, роман "Діти Чумацького шляху" та особисті речі.

Таким чином, Друга світова війна стала переломним моментом у житті Докії Гуменної. Вона залишилась у окупованому Києві, працювала у відділі пропаганди / інформації у Софіївській районній управі, Музеї-Архіві Переходової доби, брала участь у засіданнях Спілки українських письменників і навіть друкувала деякі свої роботи. Усе це могло стати приводом до подальших репресій у

СРСР, тому своє майбутнє вона бачила лише на Заході (Австрія, Німеччина, США).

Література

1. Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 234. Д. Гуменна, спр. 18 "Іспит пам'яті. Перша серія – (Європа). Смерч. Частина VII. Не на Схід, а на Захід. Частина VIII", 283 арк.
2. Гуменна Д. Епізод із життя Європи Критської / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Слово, 1957. – 143 с.
3. Гуменна Д. Хрещатий яр / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Слово, 1956. – 489 с.
4. Довганич Н. "Ми – всі сліпці. Бредемо у майбутнє навпомацки. Зрячі тільки в минуле": динаміка пам'яті у романістці Докії Гуменної / Н. Довганич Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 2 (36). – С. 107–113.
5. Іщук-Пузаняк Н. Постать, доля і праця Докії Гуменної / Н. Іщук-Пузаняк // Березіль. – 1995. – № 9–10. – С. 173–180.
6. Коломієць О. В. Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01. – Українська література / Коломієць О. В. – К., 2007.
7. Костюк Г. На перехрестях життя та історії: до 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної / Г. Костюк // Сучасність. – 1975. – № 3. – С. 52–71.
8. Лопушан Т. Ідея абсурдності буття в романах Докії Гуменної "Хрещатий яр" та А. Камю "Чума" / Т. Лопушан // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 7–8. – С. 19–21.
9. Погрібний А. Повернення Докії Гуменної / А. Погрібний // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. – К. : Рось, 1994.
Кн. 2. – 1994. – С. 444–458.
10. Шептицька Т. "Хрещатий яр" Докії Гуменної: київські голоси воєнного минулого / Т. Шептицька // Studia Methodologica. – Тернопіль : ТНПУ, 2011. – Вип. 32. – С. 223–226.
11. Шостак О. О. Досвід війни в романі Докії Гуменної "Хрещатий Яр" / О. О. Шостак // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія "Філологічні науки". – 2015. – Вип. 40. – С. 44–48.